

מחנות ריכוז

(Konzentrationslager; KZ). מחנות לכליאת בני-אדם שנאסרו אגב עקיפת דיני המעצר והמאסר המקובלים. במונח מ"ר משתמשים לעיתים לתיאור כול המחנות שהקימו הנאצים, ואולם, הנאצים לא השתמשו במונח זה לתיאור כול מחנותיהם: בצד מ"ר כללה מערכת המחנות שהקימו הנאצים גם מחנות עבודה (Arbeitslager), מחנות מעבר (Durchgangslager), מחנות שבויים (Kriegsgefangenenlager) ומחנות השמדה (Vernichtungslager). מ"ר היו בשלטון הנאצים רכיב מרכזי במבנה משטר הדיכוי. הוחזקו בהם יריבים מדיניים של המשטר ונרדפים מסיבות חברתיות או גזעיות. עבודת הכפייה ועונשים גופניים כלפי היחיד וקבוצות אסירים היו לחלק מרכזי של שיטת המחנות. בזמן המלחמה מילאה מערכת מה"ר תפקיד גם במערכה נגד תנועת ההתנגדות בארצות הכיבוש, ובמחנות מסויימים (אושוויץ, מיידנק) הופעלה השמדה שיטתית של יהודים, צוענים, שבויי מלחמה סובייטים וקבוצות אוכלוסין אחרות ברייך ובשטחים הכבושים. תולדות מה"ר בקווייה הכלליים מתחלקות לשלוש תקופות:

1. 1936-1933;

2. 1942-1936;

3. 1945/44-1942.

1936-1933. בתקופה הראשונה של שלטון הנאצים וביסוסו השתמשו במה"ר בעיקר לסילוק המתנגדים של המשטר ממחנה השמאל, הליברלים והארגונים האסורים של תנועת העבודה והטלת אימה עליהם. מקומות המעצר המיוחדים הראשונים לעצירים מדיניים מקורם ב'ראקציות'

(Razzien – פשיטות) שאחרי שריפת הרייכסטאג ב-28 בפברואר 1933. רבים במיוחד היו העצירים מקרב חברי המפלגה הקומוניסטית בגרמניה אחרי הוצאתה אל מחוץ לחוק ב-2 במאי 1933, ואחרי 21 ביוני 1933 – גם מקרב חברי האיגודים המקצועיים והמפלגה הסוציאל-דמוקרטית שהוצאו אל מחוץ לחוק. הם נקלחו למה שכונה 'מעצר מגן מונע' (Vorbeugende Schutzhaft). בתום גלי המעצרים הראשונים נמצאו בסוף יולי 1933 כמעט 27,000 נרדפים ב'מעצר מגן'. מוסדות המשטרה והמשפטים של המדינות, וכן יחידות ס"א, קבעו מקומות החזקה מיוחדים לעצירים המדיניים הרבים. המספר המדוייק של המקומות הללו אינו ידוע. בפרוסיה בלבד היו יותר מ-20 מקומות כליאה נפרדים לעצירי מגן. באביב 1934 הופקד עליהם הינריך הימלר, שליידו נמסרה גם הנהגת המשטרה הפוליטית במדינות הרייך. בכך סולקו מוסדות המשטרה, המשפטים והס"א מן הפיקוח על עצירי מה"ר והוא עבר לידי הס"א.

ב-4 ביולי 1934 מינה הימלר את תיאודור איקה, מפקד מחנה הריכוז דכאו, ל"מפקד מה"ר ויחידות השמירה של הס"ס' (Inspekteur Der Konzentrationslager Und SS-Wachverbaende). יחידות השמירה כונו גם לפי תגי המדים שלהם יחידות 'גלגלת המת'. אייקה קבע את כול סדר היום של האסירים, את שיטת עונשין, וכן את החובות המוטלות על השומרים מיחידת הס"ס. הוא שם דגש במה שראה את צורת היחסים הרצויה בין השומרים ובין האסירים, והאסיר הוגדר כ'אוייב העם'. השיטה של אייקה נקלטה בגוונים שונים במה"ר, ולימים מילאו רבים מחניכיו מקרב השומרים ובעלי התפקידים ביחידות הס"ס תפקידי מפתח במערכת מה"ר.

הפיקוח על מה"ר היה מסור מבחינה ארגונית ללשכה הראשית של הס"ס, בפיקודו של ס"ס גרופנפירר אוגוסט הייסמייר, אך לרוב פעל באופן עצמאי. רוב מקומות 'מעצר המגן' הקטנים שהוקמו בשנת 1933 בוטלו. בספטמבר 1935 נחשבו למחנות רשמיים דכאו, ליכטנבורג (Lichtenburg) שעל האלבה, (בסקסוניה הפרוסית), זקסנבורג (Sachsenburg), (בסקסוניה), אסטרווגן (Esterwegen, בפריזיה המזרחית שבפרוסיה), אורניבורג וקולומביה האוס (ליד ברלין). במה"ר הללו הוחזקו כ-6,000 עצירים.

מסתיו 1933 הובאו למה"ר גם בני-אדם שלא היו 'עצירים מדיניים': נודים וקבצנים, שהנאצים כינו אותם 'אלמנטים א-סוציאליים', וכן בעלי כמה הרשעות קודמות, שכונו 'פושעים מקצועיים'

(Berufsverbrecher). כתוצאה מכך ירד עד 1936 שיעור העצירים המדיניים במחנות לכדי 75%. בשלב מסוים התנהל בצמרת הנאצית ויכוח, האם נוכח התבססות כוחו של המשטר יש להתמיד בקיום מ"ר, אך היטלר הכריע לטובת המצדדים בהמשך קיום המחנות. עם זאת ירד ב-1935-1936 מספר העצירים במחנות, ואולם, אחרי כן שוב גדל מספרם, עקב הכללתם של עוד סוגי אסירים (א-סוציאליים) שהוחזקו בהם.

1936-1942. ההכנה למלחמה וניהולה הביאו לידי הרחבת מערכת מה"ר. המחנות של התקופה הראשונה, פרט לדכאו, בוטלו, נמסרו לשימוש אחר, ותחתם הוקמו מחנות חדשים וגדולים יותר: ב-1936 הוקם מחנה זקסנהאוזן, ב-1937 - בוכנולד, ב-1938 - מאוטהאוזן ופלוסנבירג

(Flossenbueürg), וב-1939 - מחנה הריכוז לנשים ברונסבריק, ב-1940 - אושוויץ, ב-1941 - וצוילר; ביוני 1940 הפך נונגמה, שעד אז היה מחנה-בת של זקסנהאוזן, למחנה עצמאי; במאי 1941 קרה אותו דבר לגרוס-רוזן. בפברואר 1942 הפך מחנה שטוטהוף, שעד אז היה בפיקודו של ראש המשטרה והס"ס בדנציג, למ"ר. בתחילת התקופה הורחב דכאו לקליטת 6,000 עצירים.

ליד מקומות המעצר הללו שנקראו בשם הרשמי 'מ"ר', התוספו עוד מחנות בניהול משטרת הביטחון (סיפ"ו) או בניהול משרד המשפטים ואפילו חברות פרטיות, כמחנות עבודת עונשין

וחינוך, שאין זה המקום לדון בהם. יתרה מזו, בסוף 1941 החל מחנה חלמנו לפעול, במסגרת הכללית של מערכת המחנות של הנאצים, כמחנה השמדה, ובאביב 1942 הוקמו מחנות ההשמדה טרבלינקה, סוביבור ובלז'ץ כחלק מ'מבצע רינהרד'. גם באושוויץ-בירקנאו ובמיידנק, שהיו מ"ר, הוקמו מרכזי השמדה. במקומות הללו נרצחו רוב יהודי אירופה. חלמנו, טרבלינקה, סוביבור ובלז'ץ לא היו חלק ממערכת מה"ר, בעוד שאושוויץ ומיידנק היו מ"ר ומרכזי השמדה כאחד; כול העצורים בני המחנות הללו שלא נרצחו מיד נחשבו לעצורי מ"ר. ביוני 1936 קיבל הימלר את המשרה החדשה של ראש המשטרה הגרמנית (Reichsfuehrer-SS Und Chef Der Deutschen Polizei). באוקטובר 1939 אוחדו משטרת הפלילים והמשטרה הפוליטית (גסטפו שבין תפקידיה היו עצירת עצירי מה"ר והעברתם) ל'משרד הראשי לבטחון הרייך'.

בתפקידו כראש המשטרה הגרמנית הגדיל הימלר את מספר העצירים הלא-מדיניים, במיוחד את מספרם של בעלי הרשעות קודמות, נוודים, פושטי-יד וצוענים, וכן הומוסקסואלים וזונות מורשעות. בתפיסת העצירים הלא-מדיניים המרובים, שהגיעה לשיאה ב-1937 וב-1938, היו להנהגת הס"ס גם מטרות כלכליות. 'תכנית ארבע השנים', שמטרתה היתה הכנת הצבא והכלכלה למלחמה, הביאה במהרה לידי מחסור בעובדים, בעיקר בענף הבנייה. על-כן ניסה הס"ס לנצל את כוח העבודה של עצירי מה"ר לתוכניות בנייה צבאיות ואזרחיות ועל-ידי כך לחזק את מעמדו הוא. למחנות שהוקמו מאז 1937 סיפחו בדרך-כלל מחצבות או בתי-חרושת ללבנים, ובהם עבדו עצירים. הס"ס גם ייסד לשם כך מפעלים מיוחדים.

למן קיץ 1938 ואילך נכלאו יהודים במחנות אך ורק בגלל יהדותם, ולשיאו הגיע מספר הכלואים היהודים בעקבות פרעות 'ליל הבדולח' בנובמבר 1938. כתוצאה מגידול מספר העצירים הלא-מדיניים ומההחרפה הכללית של הרדיפות בעת ההכנות למלחמה המשיך מספר העצירים לתפוח. ערב פרוץ המלחמה היו כ-25,000 עצירים במה"ר. אחרי פרוץ המלחמה שוב גדל מספרם בצורה תלולה ועלה על כושר הקליטה, עד שהצפיפות במחנות הגיעה לממדים קטסטרופליים. במפנה שנת 1941-1942 הגיע מספר עצירי מה"ר לכ-60,000.

מיד עם סיפוח אוסטריה במרס 1938 הובאו משם אסירים למ"ר, וכעבור חצי שנה, עם סיפוח שטחים מצ'כוסלובקיה לגרמניה, הובאו גם מהם אסירים למ"ר. בעקבות הכיבושים במלחמה נלקחו למ"ר אזרחים ותושבים מכול המדינות הכבושות, ובראש כולן מפולין. רוב האסירים היו יהודים או מתנגדים מדיניים, ואולם, ה'ראציות' שערכו הגרמנים נגד לוחמי מחתרת אמיתיים ומדומים היו כה גדולות, בייחוד בפולין, עד שהקיפו את כול שכבות החברה, ונעצרו בהן בעלי השקפות מדיניות שונות, בין שהתנגדו בצורה פעילה לשלטון הכיבוש ובין שלא התנגדו לו בצורה פעילה. במלחמה נגד ברית-המועצות נלקחו למ"ר גם שבויי מלחמה סובייטים. מרביתם נרצחו מיד במסגרת פעולות ההשמדה של 'פקודת

הקומיסרים' במיתקנים שהוקמו במיוחד להמתה בירייה. עד לאביב 1942 נורו למוות בבוכנולד ובזקסנהאוזן בלבד כ-21,500 שבויי מלחמה סובייטים. בינתיים הוקם באושוויץ | תא גזים קטן ונערכו ניסויים ברציחה באמצעות גז ציקלון בה. כ-600 שבויים סובייטים וכ-250 אסירים אחרים נרצחו במהלך הניסויים ההם. עד חודש מאי 1942 נרצחו בירייה ומתו מחמת התנאים האימים עוד כ-15,000 שבויי מלחמה סובייטים באושוויץ וב'מחנה שבויי המלחמה של הס"ס בלובלין'.

1942-1944/5. בתקופה השלישית גוייסו עזירי מה"ר באופן שיטתי לתעשיות החימוש. האבידות הגדולות, במיוחד בחזית המזרח, אילצו את ההנהגה הנאצית לגייס לצבא כוחות עבודה גרמנים רבים יותר ויותר. את מקומם תפסו בעיקר עובדי כפייה מן השטחים הכבושים, וכן נכללו יותר בקטגוריות הללו של עובדים אסירי מה"ר. לפני-כן היתה עבודת כפייה במחנות שיטה להתעללות ועונשין, שיותר מאשר למטרות תכליתיות נועדה להשפיל את האסיר, להתעלל בו או להביא לידי 'השמדה באמצעות עבודה'. הס"ס סיכם עם אלברט שפר, שב-1943 מונה לשר החימוש, שעזירי מה"ר יעברו לרשות חברות המדינה וחברות פרטיות הזקוקות לכוחות עבודה לחימוש. ה'לשכה הראשית לניהול הכלכלה' הקימה, בעיקר בשנים 1943-1944, בקרבת מפעלי התעשייה הללו מספר רב של מחנות חוץ, במרותם של המחנות הראשים הקיימים. הארגון החדש של תעשיית החימוש בידי שפר הביא גם לידי שינוי בארגון משרדי הס"ס. המשרדים הראשיים שפעלו עד אז, 'כספים ובניינים' ו'מינהל וכלכלה', אוחדו ל'משרד הראשי למשק ולמינהל של הס"ס', ועליו הופקד אוסולד פול. הפיקוח על מה"ר סופח ל'משרד הראשי למשק ולמינהל' של הס"ס כמשרד מחלקה D, ובראשה עמד ריכרד גליקס. המשרד מחלקה D היה, יחסית, בלתי תלוי ב'משרד הראשי למשק ולמינהל', מה גם ששכן במרחק רב ממנו, (באורניבורג, קרוב לזקסנהאוזן).

בתקופה השלישית לא יסד הס"ס עוד מחנות ראשיים, אך באופן זמני נוהלו כמ"ר סדרת מחנות קיימים, שעד אז לא עמדו בפיקוחם של מ"ר, כגון המחנה הקטן נידרהאגן (Niederhagen), שעזיריו גוייסו להרחבת המבצר הטקסי של הס"ס וולסבורג (Wewelsburg), מחנה ווכט, מחנה פלשוב, מחנה קיזרולד, מחנה מיידנק, שהיה עד אז לשבויי המלחמה של הס"ס בלובלין, וכיוצא בהם, מחנה השהייה לאסירים יהודים בברגן-בלזן. באוקטובר 1944 נעשה דורה, מחנה חוץ של בוכנוולד, למחנה ריכוז עצמאי (מחנה דורה-מיטלבאו). האסירים במחנה דורה הועסקו בייצור רקטות V-2. ב-1942 שולבו המחנות של אושוויץ ומיידנק בהשמדה השיטתית של היהודים. שם איפשר הס"ס להתקין תאי גזים, ובהם נרצחו מרבית היהודים שנשלחו לשם מיד עם הגיעם, במיוחד ילדים, זקנים, חלשים ונשים. לאושוויץ הובאו כמעט אוכלוסיות שלמות מארצות שונות, ב-1942-1943 מהולנד, ב-1942-1944 מסלובקיה, ב-1943 מיוון, וב-1944 מהונגריה ומחלקים שונים של פולין, גרמניה, צרפת, בלגיה ועוד. רק חלק קטן של הטרנספורטים, 10%-30% הגיע למחנה.

באשוויץ שוכנו העצירים היהודים בחלק החדש, בירקנאו, שתחילה היה מיועד לשבויי מלחמה סובייטים. שם הופרד גם מיתחם גדול לנשים עצורות. רק מעטים ממה"ר האחרים צויידו גם הם במיתקני גזים, שאומנם השתמשו בהם רק באופן זמני ובהיקף קטן בהרבה מאשר באשוויץ ובמיידנק.

בתקופה השלישית היו רובם הגדול של העצירים שבויים פולנים, יהודים וסובייטים. בין האחרונים היו רבים מאוד שגוייסו בכפייה לעובדים זרים ושנשלחו למה"ר בגלל עבירות על הצווים המחמירים, שהופעלו נגד המכונים 'עובדי המזרח' (Ostarbeiter). אחריהם, מבחינה מספרית, עמדו צרפתים, איטלקים (אחרי כניעת איטליה) ויוגוסלבים. מסתיו 1944, משהתקרבו החזיתות, רוקנו מה"ר באופן הדרגתי והעצירים נשלחו בצעדות המות למחנות שעדיין היו קיימים.

תנאי המעצר. תנאי המעצר במה"ר היו שונים מאוד מתקופה לתקופה וממחנה למחנה. בתקופה הראשונה ארך זמן המעצר רק לעיתים רחוקות יותר משנה. איכסון, תזונה ועבודה היו נסבלים, בהשוואה לשנים שאחרי-כן. מקרי מוות היו בדרך-כלל תוצאות של התעללות במזיד או הריגת עצירים שנזאמים על הס"ס והס"א בירייה.

בתקופה השנייה גדלה התמותה, כתוצאה מהתעללויות, במיוחד בהטלת עבודות, תנאי עבודה פרימיטיביים ומאמצים גופניים קשים ביותר במחצבות, תזונה בלתי מספקת וצפיפות יתרה בצריפי העצירים. נפגעו בעיקר העצירים הפולנים, הרוסים והיהודים, אך ב-1940-1942 היה גם למכונים 'לוחמי ספרד', שהשתתפו במלחמת האזרחים בספרד בצד הרפובליקנים, במיוחד לכלואים במאוטהאוזן, סיכוי קלוש בלבד להישאר בחיים. עד למלחמה היו בדכאו התנאים הטובים ביותר, יחסית, וכנראה שבמאוטהאוזן הגרועים ביותר. מ-27 באוקטובר 1939 עד 18 בפברואר 1940 פונה דכאו מעצירים ושימש מקום אימון של הופן ס"ס. אחר-כך נקלטו שם במיוחד עצירים נחלשים בגופם ממחנות אחרים, ולכן גדלה מאוד התמותה גם בדכאו.

בשנת 1943 הוטבו במידת מה תנאי החיים של מרבית העצירים, למרות הגידול במספר הנכנסים למה"ר, וההבדלים בין המחנות קטנו. משימות תעשיית החימוש והרצון לנצל את כוח העבודה של האסירים באופן רצינוני אילצו את הס"ס, או את החברות הנוגעות בדבר, לשפר את היחס לעצירים ולדאוג לתזונה מספקת. אומנם, הדבר חל רק על מקומות עבודה שדרשו ידע טכני או מיומנות ידנית. במשימות הבנייה הרבות לא הורגשה הירידה הכללית בתמותה, וגם באשוויץ ובמיידנק היתה הירידה בתמותה חלקית. לדוגמה, ממרס עד אוגוסט 1943 ירדה התמותה במחנה כולו מ-15% ל-3%, ואולם, בחלק המחנה אושוויץ-בירקנאו, שהוקצה לעצירים יהודים, היה שיעור התמותה גבוה בצורה קיצונית. ואולם, בשלב פניו המחנה שוב חלה עלייה מדהימה בתמותה בכול מחנות אושוויץ.

מספרם של כול המתים במה"ר, מחוץ לאותם שנשלחו מיד למרכזי ההשמדה, ניתן רק להשערה. מצוי תיעוד שלפיו מתו יותר מ-450,000 עצירים, אבל סביר יותר להניח שמספר המתים היה 700,000-800,000. השערות של קוגון (ראה ביבליוגרפיה), שמספרם היה 1,200,000, היא גבוהה מדי. לעומת זאת אפשר שחישובו שמספר כול עצירי מה"ר היה 1,600,000 נותן נקודת אחיזה קרובה לאמת. המספר הגבוה ביותר של כול העצירים שהיו כלואים בעת ובעונה אחת נרשם בידי הס"ס בינואר 1945: 714,211.

שגרת המחנה. העצירים במחנות היו מוגבלים ביותר באפשרויות התנהגותם. הס"ס הכתיב את סדר היום על כול פרטיו. עבירות על סדרי המחנה הוענשו בחומרה, בין השאר במלקות, במעצר בידוד, בשלילת מזון וכיוצא בהם. הס"ס מסר לעצירים תפקידים בפקוח על חבריהם למעצר ובמינהל המחנה ('זקני' חדרים, 'זקני' בלוקים ו'זקני' מחנה, והקאפואים, שעמדו בראש משימות העבודה). עצירים עבדו במטבח המחנה, בבניין החולים ובלבלרות. הרבה היה תלוי לאינטרס הכלל במילוי התפקידים הללו. כמה מן העצירים בעלי תפקידים התנהגו באלימות לא פחותה מן הס"ס וניצלו את התפקידים שהטילו עליהם רק לטובת עצמם. אחרים ניסו לרכך את טרור הס"ס ולהגן על עצירים בשעת סכנה. הערכת תפקידי העצירים שנוייה במחלוקת בכול ספרות הזכרונות, וההתנסויות האיטיות מטביעות עליה את חותמן.

הס"ס חילק את העצירים לפי מוצאם הלאומי ולפי הסיבה למעצרו לקטיגוריות, וקבעה לכול קטיגוריה תנאי מעצר שונים, ובכך גם סיכויי הישרדות שונים. הקטיגוריות ניכרו לפי תגים צבעוניים שונים על לבוש העצירים. על תפקידים בעלי השפעה התחרו בעיקר עצירים מקבוצת ה'מדיניים' (ה'אדומים') וה'פליליים' (ה'ירוקים'). לרוב עמדו העצירים הגרמנים בראש המידרג הפנימי של המחנה. באושוויץ מילאו גם העצירים הפולנים תפקיד חשוב. מד הערך שנתן הס"ס לקטיגוריות העצירים שיקף את התיאוריה הגזענית. מעצירים סובייטים או יהודים, בלי הבדל נתינות, כמעט נמנע לזכות בתפקידים.

הרכב האסירים. בתקופה הראשונה עדיין היתה חברת העצירים הומוגנית, יחסית, ומורכבת ברובה ממתנגדי המשטר הנאצי. סולידריות הדדית הושגה אפוא בקלות רבה יותר מאשר בשנים שאחרי-כן. בתקופה השנייה הגביר המאבק על ההישרדות את ההתלכדות לקבוצות ואת הקיפוח ההדדי בתחרות על המזון הדל ועל המגורים הצפופים. מצד שני התפתחו, תחילה בקרב הקומוניסטים הגרמנים, קבוצות בלתי לגליות, והן אירגנו פעולות עזרה. בתקופה השלישית, שבראשית המלחמה מצטיינת באכזריות וחומרה, רעב ודיכוי, והמשכה ההטבה הזמנית בתנאי החיים במחנות הכלליים, גברה השפעת הקבוצות הבלתי לגליות. הן הצליחו להחדיר את חבריהן לעמדות של ממלאי תפקידים ולמינהל המחנה. קבוצות אחדות, בעיקר שבויי מלחמה סובייטים, עשו מעשי חבלה בתעשיית החימוש. בכמה

מחנות הורכבו ועדי עצירים בין-לאומיים, והם הכינו, בין השאר, פעולות לשיחרור עם התקרבות החזית.

על התנהגות העצירים השפיעו מאוד מיומנויות מעשיות, השקפות אידיאולוגיות וזיקות חברתיות, שנרכשו לפני המעצר. לרוב היה העציר החדש צריך ללמוד בכוחות עצמו להתמצא ולהתנהג במחנה. מן הס"ס לא היתה צפויה לו עזרה, אלא עונש והתעללות כאשר שגה, ורק לעיתים רחוקות היה לאל ידם של העצירים הרצון והיכולת לתת לעציר החדש סעד ישיר או הסברים. היה גם מעין ניגוד מובן בנסיבות המחנה בין החדש ובין הוותיק והמנוסה בתנאי המחנה, שעבר תקופה ארוכה של הסתגלות והישרדות עד שהגיע למעמדו. בדרך כלל היה הלם הכניסה לעציר החדש חוויית ההשפלה והביזיון הגמור של פגיעה חמורה באישיותו. משום כך היו חייו בחודשים הראשונים לאחר כניסתו למחנה תקופת מבחן זרועה סכנות, ורבים מתו בה. מצד שני, אם היה האסיר בעל מיומנויות מעשיות, שבגינן זכה בקומנדו עבודה נוח, אם השתייך לקבוצות חברתיות או לבעלי תפיסת עולם ששמרו במחנה על קשריהם, כגון הקומוניסטים, 'דורשי מקרא', או קבוצות התנגדות לאומיות שמרניות בקרב העצירים הפולנים, אזי היו לו אפשרויות למצוא הגנה, להימלט מהתעללויות וללמוד את ההתנהגות הניאותה במחנה.

במחנות שונים - אושוויץ-בירקנאו, שטוטהוף - היו גם נשים בחלקי מחנות נפרדים, ומחנה רוונסבריק היה למחנה ריכוז מיוחד לנשים. ההשפלה, ביטול הזהות (בין השאר על ידי גזיזת השערות), המחסור בתנאים סניטריים ראשוניים והעדר מוחלט של פרטיות ואינטימיות, שמהם סבלו גם האסירים הגברים, הכבידו ביתר שאת על הנשים ובמהרה גרמו התמוטטות ותמותה רבה בקרבן. לפרקים היו במחנות גם ילדים ובני-נוער. גם מועקת הצעירים היתה גדולה יותר מאשר של אסירים מן השורה, אך במקרים רבים גילו האסירים הוותיקים והקשוחים ביותר יחס של חמלה כלפי הילדים והנערים והגנו עליהם ועל חייהם במבחינים רבים.

יהודים. בין שאר הניגודים היו גם ניגודים על רקע אתני ולאומי, ויהודים היו גם החטיבה הנחותה והסובלת ביותר במה"ר. בתקופה הראשונה היו העצירים היהודים קבוצה קטנה, יחסית. בדכאו למשל, היו כ-10% של האסירים יהודים. רובם השתייכו לארגונים הלא-חוקיים של תנועת הפועלים, או שלמיצער הגיעו לידי 'מעצר מגן' בגלל פעילות מדינית. בתקופה השנייה חל שינוי, ובראציות נגד ה'א-סוציאליים' ב-1936, שנערכו בפקודת הימלר, היו כדי שלישי הנעצרים יהודים. בכך התבטאה החרפת הצעדים נגד היהודים בשנה ההיא וההרעה המהירה של תנאי חייהם של היהודים בגרמניה כתוצאה מאותם צעדים. חלקם של היהודים עלה, תחילה בדכאו ואחר-כך גם במחנות אחרים, ל-15%-20% מכלל העצירים. שיא מזווע הושג בגל המעצרים ברייך בקשר לפרעות ('ליל הבדולח') בנובמבר 1938. בתוך ימים ספורים נעצרו כ-36,000 יהודים ובכללם יהודים שנעצרו באוסטריה. כ-11,000 מהם הגיעו

לדכאו; כ-10,000-12,000 לבוכנוולד וכ-6,000 לזקסנהאוזן. המחנות התמלאו יתר על המידה בצורה איומה. עד לפרוץ המלחמה לא היתה קבוצה שסבלה כה קשה במה"ר כמו היהודים בזמן ההוא.

למן ההתחלה נפגעו העצירים היהודים מהתעללויות יותר מאשר קבוצות אחרות. כבר ב-1933 היה חלקם בין הקורבנות בדכאו גבוה הרבה יותר משיעורם בקרב כלל העצירים. בתקופה השנייה הורעו תנאי מעצרם באופן דרסטי. אחרי שהובאו בהמוניהם לכול מה"ר בנובמבר 1938 עלה שיעור התמותה כמה מונים, ולרוב היו הקורבנות עצירים יהודים. הס"ס ניצל את תנאי המעצר הקטלניים כדי לאלץ את היהודים להגר מגרמניה. בדרך כלל מי שהיה יכול להציג רשיון הגירה שוחרר. ואומנם, עד לאביב 1939 יכלו מרבית היהודים שהובאו בנובמבר למה"ר לעזוב אותם.

ליהודים שהגיעו למחנה אחרי פרוץ המלחמה היה סיכוי קלוש בלבד להישרד. בתוך חודשים ספורים נכחדו כמעט כליל קבוצות של יהודי פולין, שנעצרו בבוכנוולד, וכן גם במאוטהאוזן. בסתיו 1941, כאשר הפרידו ועדות רופאים במה"ר עצירים חלשים, חולים או שנזקקים על הס"ס, כדי לשלחם לתאי הגזים במיבצע אותנסייה, היה חלקם של עצירים יהודים גבוה במיוחד. בתנאים ההם לא הצליחו בדרך כלל העצירים היהודים בתקופה השנייה להתארגן בקבוצות משלהם. האות 'יהודי' הוטבע על בגדי רבים מהם – במיוחד בין יהודי גרמניה – בידי הס"ס. משמעותה לפרט היתה שונה לחלוטין אצל בני-אדם שונים בהשקפתם וברקעם החברתי. היו יהודים סוציאל-דמוקרטים וקומוניסטים, שלא היתה להם זיקה לאורח חיים דתי יהודי או לאמונה יהודית. היו גם יהודים קרובים למפלגות מסורתיות ימניות ומושרשים עמוק בהלוך-רוח בורגני לאומי, או דתיים אדוקים. לראשונה לא בלט השוני הרב במוצא החברתי של העצירים היהודים, והוא ניכר רק אחרי הכנסת היהודים הפולנים, ומאז התוספו גם הבדלים עדתיים. בהתחלה היה אולי לחץ הרדיפה הגורם המשותף החזק ביותר. בתקופה השנייה הקשו, בדרך כלל, תנאי המעצר שסיכנו את החיים והפיקוח החריף של הס"ס את האפשרות שהעצירים היהודים יגיעו לידי הבנה קבוצתית ויהיו גרעינים דומים לאותם שהתגבשו בקרב העצירים ה'מדיניים' וה'פיליליים'. עם זאת, במחנות אחדים ובהם אושוויץ פעלו קבוצות בלתי לגליות יהודיות שעסקו בעזרה הדדית ובפעולות בעלות אופי פוליטי. אפילו בין אסירי הזונדרקומנדו באושוויץ, שהיו חלק ממה"ר אך עבדו במרכז ההשמדה, התארגנה קבוצת מחתרת ובאוקטובר 1944 חוללו את המרד במחנה.

בתקופה השלישית הועברו העצורים היהודים לשטחי הכיבוש בפולין. כאשר גורשו יהודים מן הרייך לגטאות ולמחנות במזרח כלל הגירוש גם עצירים יהודים במה"ר. צו ה'משרד הראשי למשק ולמינהל' מיום 5 באוקטובר 1942 קבע, שיש לעשות את כול מה"ר שבתחום הרייך ל'יודנפרי' ('חופשים מיהודים'). העצירים היהודים נשלחו בעיקר למחנות אושוויץ ומיידנק, וגורלם היה כגורל שאר העצירים היהודים באותם מחנות. רק ב-1944 נלקחו חלק מיהודי

הונגריה למשימות עבודה במקום לתאי הגזים והוצעדו לעבר תחום הרייך. רובם כבר היו לחלק מן האנדרלמוסיה הכללית של מצעדי הפינוי.

אחרי השחרור היו רבים מאסירי מה"ר שלא הצליחו להשתחרר מתוצאות מאסרם, וחודשים, ולפעמים שנים, סבלו מן הנזק הנפשי והגופני שגרם להם מאסרם. בריאותם נפגעה, פעמים לצמיתות, וכן נפגע כושרם ליצור קשר עם בני-אדם אחרים. העדר מגע חברתי, או כושר להתמיד במקום העבודה, לקיים קשרים גלויי-לב עם בן הזוג או עם בני משפחה אחרים – כול אלה היו תוצאות מעצרו במ"ר. תוצאות אחרות היו נדודי שינה, פרנויה, רעד, מחלות בדרכי העיכול ועוד. הספרות הרפואית כוללת את התופעות האופייניות בקרב יוצאי מה"ר במונח 'תסמונת מ"ר', אף שהמשמעות המדוייקת של המונח וכן היקפה של ה'תסמונת' בקרב ניצולי מה"ר שנויים במחלוקת.

במחקר הנזקים שנגרמו מחמת המעצר במה"ר, ולעיתים גם על סמך ניסיון עצמי של עצירים, השתמשו אחרי המלחמה בעיקר בעבודות בעלות מגמה פסיכואנליטית, כדי לנתח את התנהגותם של עצירי מה"ר ולהסביר את התופעות של יצירת קבוצות והתחרות קבוצות במחנה, את התקהות הרגשות וסיגול הפעילויות למען ההישרדות. הידועה ביותר היא העבודה של בטלהיים (ראה ביבליוגרפיה), הטוען שהעצירים הסתגלו לסולם הערכים של הס"ס, או שהיו נאלצים ליצור לעצמם תודעה שסועה (סכיזופרניה), כביכול. לעומתם עמדו מחקרים בשיטה יותר סוציולוגית (קוגון), שאחר-כך הורחבו בעבודות המבוססות על תיאוריות התנהגותיות (פאוולצ'ינסקה; פינגל). קיום הוראות הס"ס היה הכרחי, כדי להבטיח הישרדות. אך תמיד היו קבוצות עצירים ששמרו על סולם ערכים משלהם וכיוונו על-פיהם את התנהגותם במחנה, אף שבהכרח צימצמו אותה בתחומים בלתי-לגליים, ועל-כן לא תמיד היתה גלויה לעיני זולתם במעצר.